

סימן סא

גביית חובות מלווים הנתונים בקשיים כלכליים

המצב הכלכלי הקשה גורר בעקבותיו מקרים רבים שבהם לווים אינם עומדים בהחזרי החובות שקיבלו על עצמם. מקרים אלו מעוררים שאלות כבודות משקל אודות האמצעים הראויים להתמודדות עם התופעה. על כף המאזנים עומדים מחד הרצון לעזור ולהתחשב ככל האפשר בלווה המצוי במצב קשה, ומאידך ההכרה שאין לפגוע במלווה הזקוק לכספו. מעבר לכך עומד הצורך להגדיר מי מוגדר "אדם שאין לו", וכמו כן הצורך לוודא שמצבו של הלווה כפי שהוא מוצג על ידו, הינו אכן מצבו האמיתי.

להלן נדון בשאלה עד כמה, אם בכלל, יש להתחשב בלווה הטוען שאין באפשרותו לפרוע הלוואות, לא ניכנס במסגרת זו לדיון בשאלת האמצעים הראויים לגביית חובות, שאלה שכבר עסקו בה בהרחבה¹.

שמירה על כבודם של הלווה והמלווה

במספר מקומות מזהירה התורה את המלווה אודות החובה שלא לפגוע בכבודו של הלווה מחד, ולהתחשב בצורכי הקיום הבסיסיים שלו, מאידך.

נאמר בפרשת משפטים (שמות כב, כד-כו):

אם כסף תלווה את עמי את העני עמך, לא תהיה לו כנושא, לא תשימון עליו נשך. אם חבול תחבול שלמת רעך, עד בוא השמש תשיבנו לו. כי היא כסותו לבדה, היא שמלתו לעורו, במה ישכב. והיה כי יצעק אלי, ושמעתי כי חנון אני.

ובפרשת כי תצא (דברים כד, י-יג) נאמר:

כי תשה ברעך משאת מאומה, לא תבוא אל ביתו לעבוט עבוטו. בחוץ תעמוד, והאיש אשר אתה נושה בו יוציא אליך את העבוט החוצה. ואם איש עני הוא, לא תשכב בעבוטו. השב תשיב לו את העבוט כבוא השמש, ושכב בשלמתו וברכך, ולך תהיה צדקה לפני ה' א-להיך.

אזהרה נוספת מופיעה גם היא בפרשת כי תצא (דברים כד, ו):

1. ראה ספרו של פרופ' מנחם אלון, כבוד האדם וחירותו בדרכי ההוצאה לפועל, הוצאת מאגנס, ירושלים תש"ס. אף שעיקרו של הספר הינו כאמור, דרכי ההוצאה לפועל הראויים, ניתן למצוא בו גם התייחסויות לנידוננו. התייחסויות אלו היו לי לעזר במאמרי זה.

לא יחבול רחיים ורכב, כי נפש הוא חובל.

ציוויים אלו הובאו להלכה על ידי הרמב"ם הכותב בין השאר²:

כל הנוגש העני והוא יודע שאין לו מה יחזיר לו – עובר בלא תעשה שנאמר "לא תהיה לו כנושה... " אסור לאדם להראות עצמו לבעל חובו בזמן שיודע שאין לו אפילו לעבור לפניו שלא יפחידו או יכלימו אע"פ שאינו תובעו ואין צריך לומר אם תבעו...

המלווה נדרש אפוא לרמה מוסרית גבוהה במערכת יחסיו עם הלווה. בנושא זה, כמו גם בנושאים רבים נוספים בולטת מאוד מוסריותו של המשפט העברי מול שיטות משפט אחרות שבהן היה המלווה משתעבד ורודה בלווה שאין לו מה לשלם³.

רמה מוסרית גבוהה נדרשת לא רק מן המלווה אלא גם מן הלווה. וכך אומר הרמב"ם (ה' מלווה ולווה א, ג)⁴:

וכשם שאסור לזה לתבוע, כך אסור ללווה לכבוש ממון חבירו שבידו ולומר לו לך ושוב, והוא שיש לו, שנאמר "אל תאמר לרעך לך ושוב". וכן אסור ללווה ליקח הלוואה ולהוציאה שלא לצורך ולאבדה עד שלא ימצא בעל חוב מאין יגבה, אף על פי שהמלווה עשיר גדול, ועושה זה רשע הוא שנאמר "לווה רשע ולא ישלם" וציוו חכמים: "יהי ממון חברך חביב עליך כשלך".

מערכת יחסים ראויה זו שבין הלווה והמלווה מובעת באופן יפה במדרש תנחומא (משפטים ז):

מה בין מעשה אדם למעשה הקב"ה? אדם שחייב לחבירו; אומר, תן לי מה שיש לי בידך; הוא אומר לו, אין לי עתה; מיד עושין מריבה ומבזין זה לזה. אבל הקב"ה אינו כן; שכן אתה מוצא בקיץ לווה היום מן הלילה, עד תקופת תמוז, ומתקופת תמוז ועד תקופת טבת הלילה לווה מן היום, מנין? אמר דוד: "יום ליום יביע אומר", זה מלווה לזה, וזה מלווה לזה, ואין אדם שומע מה ביניהם, שנאמר: "אין אומר ואין דברים וגו'", ובני

2. ה' מלווה ולווה פרק א הלכה ב, וכן שם פרק ג. וכן הוא בשו"ע חו"מ סי' צז.

3. על פי ההלכה, כאשר המלווה יודע בבירור (על פי אומדן דעתו) שאין ללווה כסף לשלם את החוב – אסור לו מן התורה לתבוע את חובו. ומדרבנן אסור לו אף לעבור לפניו ולצערו בהזכרה העקיפה של החוב. גדר האיסור הוא לצער את הלווה לחינם על כך שלא פרע את החוב. אך אין איסור לנקוט בצעדים לגיטימיים כדי להביא לפרעון החוב, אף אם הם כואבים ללווה. במצב של ספק, כל זמן שנראה על פי חזקתו של הלווה ועל פי השכל הישר שיש לו לשלם – אין איסור לתבוע את החוב, ואין אומרים במקרה זה "ספיקא דאורייתא לחומר". וראה אלון שם עמ' 2 ואילך.

4. וכן בשו"ע חו"מ סי' צז סעיף ד.

אדם מלוין זה לזה ועושין מריבה. אמר הקב"ה למשה: לך אמור להם לישראל, אף על פי שאתם מלווין זה לזה, לא תהיו נוהגין מנהג ביזיון.

חובתו של לווה עני לפרוע את החוב

1. "מסדרין לבעל חוב"

הרמה המוסרית הגבוהה הנדרשת מן הלווה באה לידי ביטוי בדרישה כלפיו להחזיר את החוב אף כאשר מצבו הכלכלי דחוק מאוד, ואף כאשר מצבו הכלכלי של המלווה טוב, וכלשון השו"ע (חו"מ צז, ה):

אם בא המלווה לבית דין למשכן ללווה או ליפרע ממנו – יש לבית דין לעשות לו דין, ולא יאמרו: פלוני עני ואין לו ופלוני עשיר ואין צריך לו, אלא אין מרחמים בדין.

על פי ההלכה רשאי הלווה להשאיר בידו רק מינימום של רכוש, ואת השאר הוא מחויב לתת למלווה בפירעון חובו.⁵

ביחס להגדרת המינימום שאותו רשאי הלווה להשאיר לעצמו פוסק השו"ע (חו"מ צז, כג):

(כשיגיע זמן הפירעון ובא לגבות חובו – מסדרין לבעל חוב. כיצד? אומרים ללווה: הבא כל המטלטלים שיש לך, ולא תניח אפילו מחט אחת (ואפילו כלי אוכל נפש), ונותנין לו מהכול מזון שלוש יום (כבינוני שבעיר, אע"פ שאכל תחילה כעני), וכסות י"ב חודש; ולא שילבש בגדי משי או מצנפת זהובה, אלא מעבירים אותה ממנו ונותנים לו כסות הראויה לו ל"ב חדש, ומטה לישב עליה, ומטה ומצע (ושאר צרכי המטה) הראויים לו לישן עליהם, ואם היה עני – מטה ומפץ לישן עליו...)

ביחס לנכסים שהלווה מתפרנס מהם כותב השו"ע (שם):

היה אומן – נותנים לו שני כלי אומנות מכל מין ומין, כגון שהיה חרש נותנין לו שני מעצדין ושתי מגרות. היה לו מין אחד מרובה ומין אחד מועט – נותנין לו שניים מן המרובה, וכל שיש לו מהמועט, ואין לוקחים לו כלים מדמי המרובה. היה איכר או חמר, אין נותנין לו לא צמדו ולא חמורו. וכן אם היה ספן, אין נותנין לו ספינתו. אף על פי שאין לו מזונות (אלא) מאלו – אין אלו כלים, אלא נכסים, וימכרו עם שאר המטלטלים בבית דין ויינתנו לבעל חובו.

וביחס לצורכי מצוה נפסק שם:

ונותנים לו סנדלו ותפיליו...

5. עיי שו"ע הרב, הל' הלוואה סעי' ה.

ואפילו אם הוא תלמיד חכם ותורתו אומנותו – אין מניחים לו ספריו, ואפילו ספר תורה, לפי שהם כשאר נכסים שבעל חוב גובה מהם. והוא הדין למקומות בית הכנסת, שהם בכלל נכסים, ובעל חוב גובה מהם חובו.

2. שיעור פרנסתו ופרנסת משפחתו

על פי פסק השו"ע משאירים בידו של הלווה מזונות בעבור פרנסתו בלבד ולא בעבור פרנסת משפחתו. וכך נאמר שם:

ואין נותנין כלום מאלו לאשתו ובניו, אף על פי שהם קטנים שהוא חייב במזונותיהם.⁶

הטעם לכך הוא שחייב מזונות האשה והבנים מוטל על הבעל כאשר יש לו ואינו מוטל על המלווה.⁷

ביחס לרמת המזונות שיש להשאיר בידו של הלווה פסק הרמ"א שמשאירים לו "כבינוני שבעיר" – אף אם היה עד כה אוכל כעני. דין זה נובע מן ההלכה שעל פיה אין נותנים לו מזונות עבור פרנסת אשתו ובניו. מכאן שיש להניח שאף אם קיבל מזונות כבינוני, הרי לאחר שיתחלק בהם עם בני משפחתו יישארו לו מזונות כעני.

נחלקים הפוסקים בשאלה מהי רמת המזונות שיש להשאיר בידו במקרה שעד כה אכל כעשיר. יש הסוברים שגם במקרה כזה יינתנו לו מזונות כבינוני. לדעתם, יש לדמות זאת לדין הבגדים שבהם פסק השו"ע שמעבירים ממנו את בגדי המשי והזהב שהיה רגיל בהם ונותנים לו בגדים הראויים לו כבינוני. ויש המבחינים בין מזונות לבגדים וסוברים שבנוגע למזונות, היות שצערם מרובה, אם היה רגיל לרמת חיים של עשיר – ישאירו לו מזונות באותה רמת חיים שלה היה רגיל.⁸

3. כליו וביתו של הלווה

כאמור לעיל, משאירים בידיו של הלווה בגדים הראויים לאדם ברמת חיים בינונית למשך תקופה של י"ב חודש. כמו כן משאירים בידו כסא, מיטה, כרים

6. וכן פסק הרמב"ם הל' מלוה ולווה פרק א הלכה ז. דעה חולקת, היא דעתו של רב האי גאון (משפטי שבועות חלק ב שער י ממחוייבי גזירה) הכותב: "ונותנין לו ממעשה ידיו מה שראוי לו ולביתו ולבניו הקטנים שלא השלימו עדיין שש שנים וחכמים חייבוהו במזונותם". ועיין במהדיר בספר משפטי שבועות שם שרוצה לומר שדווקא ממעשה ידיו סובר רב האי שנותנים למזון האשה ובניו הקטנים שחייב במזונותיהם, אך גם הוא מודה שאין משאירים מרכושו עבור מזונותיהם. וראה גם בשו"ת מהריט"ץ החדשות סימן מד שכתב שבימינו שהבעל מחייב עצמו בקנין על הכתובה, אם הקנין קדם לחוב, יש לשיר גם עבור מזונות אשתו וכסותה. ועיין עד בעניין זה בב"ח חו"מ סי' צז אות מא.

7. עי' סמ"ע שם ס"ק נז.

8. עי' סמ"ע שם ס"ק מח, ערוה"ש שם סעי' כו.

וכסתות; אך אין משאירים בידו כלי אוכל, ונראה שאף לא שולחן⁹.
אין הבדל בכל האמור לעיל בין קרקעות למטלטלין; ואם אין ללווה אלא קרקעות – מוכרים אותן, משאירים בידו את המינימום המפורט לעיל, ואת השאר נותנים למלוה בחובו¹⁰.

בכלל דין זה גם הוצאת הלווה מדירתו שגר בה – על כל המשמעויות המוסריות הנובעות מכך. מקור הדברים הוא בתשובת הרשב"א (ח"א סי' א'קמג) הכותב שבעניין זה "אין מרחמין בדין" ומחייבים את הלווה לצאת מביתו ולהשכירו לאחרים כדי שאת דמי השכירות יקבל המלווה, או, לחילופין, לאפשר למלוה לגור בדירה בחובו¹¹. וזו לשונו של הרשב"א:

וגרסינן בגיטין פרק השולח (דף לז): "אין כותבין פרוסבול אלא על הקרקע". ואמרינן עלה: "השאלו לו מקום להעמיד תנור וכיריים כותבין עליו פרוסבול"; כלומר, שאף הוא ראוי לגבות ממנו חובו. אלמא מי שהשאלו לו מקום לדור ולהשתמש בו בעל חוב גובה ממנו ואומרים לו צא אתה משם והשכירנו לאחרים ופרע לזה או יעמוד זה שם במקומך... וממנה אתה דן למלווה ולווה שמשכיר זה ביתו או עבדו ונותן למלווה אם לא רצה למכור ואין מרחמין בדין לומר היאך יוציאו את הלווה מביתו בשביל חוב מועט כזה. שאין הפרש בדבר זה בין חוב מרובה למעט. ואף על פי שקרקע זה משותף, יכול הוא להכניס במקומו דיוורין אחרים לפחות כמנין אנשי ביתו, ואין לשותפין עליו אלא תרעומת דברים משום שינוי דעתא. ואפילו תרעומת אין כאן, דעל כורחו הוא דמשלם לבעל חובו. ואם לא רצה להשכיר – ימכור ויתן לזה¹².

9. עיי' פתחי חושן דיני הלוואה פרק ב סעי' יח ובהערות שם. ביחס לכסא כתב בפתחי חושן שם שאין משאירים לו כלל, ולעני"ד נראה שיש להכלילו בין הכלים שכן משיירים ללווה. כך מפורש בשו"ע שהובא לעיל (סימן צז סעיף יז) אשר מנה בין הכלים שמשיירים ללווה: "מטה לישב עליה ומטה ומצע... הראויים לו לישן עליהם..." "ובסמ"ע שם ס"ק לח כתב: "בזמניהן היו רגילין לישב ע"ג מטות בפרט בשעת האכילה... וכדי שלא ישכח מלהלך היו דרכם להיות מטה מיוחדת לישן עליה והיה מרוחק ממטה זו שישב עליה ואכל לפחות ד' אמות מש"ה כתב שמניחין לו שני מטות". הרי שהשאירו ללווה מטה המיוחדת לשיבה ופשוט שבימינו תופס הכסא את מקומה של מטה זו. שולחן, לעומ"ז, לא מנה השו"ע בין הכלים שמשיירים ללווה, אף שבימיהם ג"כ השתמשו בשולחנות, וע"כ אף הוא נחשב לדבר מינימאלי ביותר אין לשייר אותו – כדן יתר כלי אוכל נפש שאין משיירים, וכפי שכתב בפתחי חושן שם.

10. שו"ע שם סעי' כז.

11. וכן פסק הרמ"א חו"מ קג, ה.

12. מדברי הרשב"א עולה שאם מדובר בדירה בבעלות משותפת של הבעל והאשה, גם אם רק הבעל לווה, יהיה מחויב למכור את חלקו בבית כדי לשלם את חובו.

אכן בשו"ת מהרי"ט (ח"א סי' קיג) כתב שהמלווה אינו יכול להוציא את הלווה מביתו עד י"ב חודש:

בעל חוב אחר פשיטא שאינו יכול להוציאנו מבית דירה שלו שהוא דר בה עד י"ב חודשים דומיא דכסות, דתנן בערכין: מניחין לו מזון שלשים יום וכסות י"ב חודש.

מכל מקום, גם לשיטתו, לאחר י"ב חודש יכול להוציא, וכמו כן מסתבר שגם בתוך י"ב חודש אין צריך להשאיר לו אלא רמת דיור בינונית – כדן כסות¹³.

4. סיכון חייו של הלווה

דומה שההלכה המדגישה באופן החזק ביותר את מידת מחויבותו של הלווה לפרוע את ההלוואה הינה ההלכה הבאה שהובאה ברמב"ם (הל' מלוה ולווה א, ו), ואשר מקורה בתשובת הרי"ף:

היו לו מטלטלין או קרקע, והרי עליו שטר חובות לעכו"ם, ואמר, הרי כל נכסי משועבדין לעכו"ם, ואם יטלו אותן הישראלים בחובם יאסרו אותי העכו"ם בחובן ואהיה בשביה – הורו רבותי שאין שומעין לו, ויגבו הישראלים, וכשיבואו העכו"ם ויאסרוהו – הרי כל ישראל מצווין לפדותו.

הלווה מצווה אפוא לפרוע את החוב, גם אם משמעות הדבר היא כניסתו לסכנת מאסר על ידי הגויים. מדייק מכאן המהרי"ל (שו"ת מהרי"ל החדשות סי' קצו), שחובתו של הלווה לפרוע את החוב קיימת גם כאשר הדבר כרוך בסכנת נפשות:

מה שכתבת וז"ל: תימא בעיני שישעבד אדם דמי קבורתו לבעל חוב ולכתובת אשה ויהא מושלך לאשפה עכ"ל. מה תימא על זה? גדולה מזו כתבו הגאונים רב אלפס ורבי יוסף הלוי ז"ל והמיימון: מי שבא בעל חוב ליפרע ממנו ואמר שיש לגויים שטרי חובות עליו, ואם יפרע לזה בעל חוב יאסרוהו הגוי ויהיה בשביה, דאין שומעין לו אלא יגבו הישראלים את חובם, וכשיאסרוהו הגויים כל ישראל מצווין לפדותו, עכ"ל. הרי אע"ג דסכנת נפשות הוא, דאמר מר (בבא בתרא ח, ב): שבי דכולהו איתנהו ביה – אפ"ה אין מרחמים בדין, כל שכן לצורך קבורה. ולמ"ד אין מסדרים לבעל חוב, מ"מ לא תמהתי עליו, ואפ"י למ"ד מסדרים היינו כדי שיעור הסידור ותו לא אף אם ימות ברעב. ואדרבה, תמה על עצמך וכי יאכל הלה של אחרים וחדי?!

5. "עני" לעניין צדקה, ו"עני" לעניין חובת פריעת החוב

הרמב"ם סיים את דבריו במילים: "וכשיבואו העכו"ם ויאסרוהו הרי כל ישראל מצווין לפדותו". דומה שדברים אלו לא ללמד על עצמם יצאו אלא ללמד על

13. פתחי חושן דיני הלוואה פרק ב הע' נז.

הכלל כולו: ההלכה אינה מתנערת מחובתה לדאוג לחלש; אין כוונתה להפוך את הלווה ומשפחתו לעניים מרודים ללא כל יכולת קיום, ובוודאי שאין כוונתה לאפשר מצב שבו הלווה יסכן את חייו בכלא של הגויים.

אולם ההלכה מבחינה בין חובתו של הלווה לפרוע את חובו למלווה, לבין החובה המוטלת על הציבור לדאוג לפרנסתו של העני. החובה לפרנס את העני הינה חובה המוטלת על הציבור כולו ולא דווקא על המלווה. המלווה אינו מחויב לדאוג לבדו למזונות אשתו ובניו של הלווה, ואינו מחויב לדאוג לבדו להצלתו של הלווה ממאסר על ידי הגויים. הוא זכאי לקבל את כספו במלואו גם אם מצבו הכלכלי של הלווה דחוק. אמנם המלווה יהיה מחויב להשתתף עם הציבור כולו בדאגה ללווה מדין צדקה, אך, כאמור, הוא אינו מחויב לשאת נטל זה על שכמו לבדו.¹⁴

הבחנה בין חובתו של הלווה לפרוע את חובו לבין זכאותו לקבל צדקה באה לידי ביטוי בהלכה נוספת. כאמור, על פי ההלכה מצווה הלווה לפרוע את חובו גם מנכסים המשועבדים לחובות שהוא חייב לאחרים. לענין זה הלווה אינו נחשב אפוא כעני. ברם, כאשר מדובר בצדקה, רואה ההלכה אדם שנכסיו משועבדים, כעני הזכאי לקבל צדקה מן הציבור.¹⁵

חשש מהעלמת נכסים

כאמור, מצפה ההלכה מהלווה להכיר טובה למלווה, לנהוג ביושר, ולא להעלים רכוש המצוי ברשותו ולפרוע את חובו בהתאם לכללים דלעיל.

ברם, אין ההלכה מתעלמת מן החשש שמא לווים ינסו לטעון טענות שקריות כאילו אין להם ממה לפרוע. חששות אלו התעוררו ביתר שאת בתקופת הגאונים שבה חלו שינויים מרחיקי לכת בחיי הכלכלה של היהודים בבבל. מתקופה זו

14. ומעין זה בגמ' נדרים סה ע"ב: "נימא: כל דמעני לאו עלי נפיל, מאי דמטי לי לפרנסו בהדי כ"ע מפרנסנא ליה!"

15. ראה פסקי דין – ירושלים דיני ממונות ובירורי יהדות ו פס"ד בעמוד קנז (תיק מס' 343 – נח) שם נידון דינו של בעל חוב שטען שאין לו לפרוע, אף שחי ברמת חיים גבוהה והחזיק מכונית מפוארת וכדו'. טענתו היתה כי מכוניתו ושאר נכסיו משועבדים לאחרים. בית הדין הסתמך על הרמב"ם בהל' מלווה ולווה (א, ד) הכותב: "כשיתבע המלווה הלוואתו אע"פ שהוא עשיר והלווה דחוק וטרוד במזונות – אין מרחמין בדין אלא גובין לו חובו עד פרוטה אחרונה מכל מטלטלין שימצאו לו. ואם לא הספיקו המטלטלין גובין לו מן הקרקע וכי מכל קרקע שיש לו אע"פ שהיא משועבדת לכתובת אשתו או לבעל חובו שקדם גובין לזה, ואם יבוא הראשון ויטרוף – יטרוף". על פי הלכה זו חייב בית הדין את הלווה לשלם. בפסק הדין ציינו הדיינים שם לרמב"ם בהל' מתנות עניים (ט, יג) הכותב: "היו בידו מעות והרי הן עליו חוב או שהיו ממושכנים לכתובת אשתו – הרי זה מותר ליקח". וביישוב הסתירה לכאורה כתבו: "וצריך לומר שחלוק דין בעל חוב מדין צדקה, שאמנם אם היו לו מעות אלא שהיו ממושכנים לאחר, לענין צדקה נחשב שאין לו, אבל לענין בעל חוב נחשב שיש לו, וגובים ממנו חובו עד פרוטה אחרונה".

החל המסחר להיות מקור ההכנסה העיקרי, ותנועת ההון שהיתה כרוכה בכך יצרה קושי בידיעת מצב רכושו האמיתי של החייב והקילו עליו להעלים זאת מעיני בעל חובו¹⁶.

אחד מן האמצעים שנועדו למנוע תופעות כאלו הוא השימוש בהטלת חרם חמור למשך תקופה קבועה מראש. חרם זה מובא בספרו של רב האי גאון "משפטי השבועות" (ח"ב שער י, ממחוייבי גזירה):

שישבע בגזירה האומר אין לי לפרוע שטר חובי. ולמה הפרשתיו, שאין תשלום דינו שבועתו אלא אחרי שבועתו דינו נדחית ונעתקת לדברים אחרים ועדיין קיימת. והוא כגון ראובן שחייב לשמעון מלווה בשטר או לכתובת אשתו וטוען שאין לו נכסין לפורען, וראוי לחפש אם יש לו דבר מגולה לבני אדם מטלטלין או קרקעות, ואם הם קרקע כותבין לו אדרכתא עליו, ואם הם מטלטלין משמתינן ליה עד שיתנם להם בפירעון חובו. ואם אין לו דבר מגולה לבני אדם ראוי לשמתו ולהחרימו זמן הוא תשעים יום ואחר כך משביעין אותו שאין ידו משגת לפרוע חובו זה לא כולו ולא מקצתו. ואז יינתן לו זמן להבא על החוב ויומתן עליו עד עת אחרת.

בהוראה זו אין הבחנה בין מי שמוחזק לעני לבין מי שמוחזק לעשיר, אולם בתשובה אחרת (תשובות הגאונים – הרכבי סי' קפב) מתבאר שמי שמוחזק לעני לא הוחרם, אם כי גם הוא נדרש להישבע שאין ביכולתו לפרוע את החוב:

ומאי דכתבנא הכין הוא במאן דלא מחזק במסכנותא, דאיכא אינאשי דאית בידהון למראית העין פרקמטיא דשאקלין וטארו ונאפקין עליהון שטארי וחובות, ו[כ]ד מפקדין להון בית דין למיהב אמרין לית לנא מידעם, והאיי דאית בידן – דאחרים הוא ולא דילנא. כגון הני לא מוקמינן להו בחזקת מסכיני למגמר מיכה מיכה מערכין. ולא כל כמיניהו דמפקעי ומוקמי חובות ברורין בשטארי מחזקי או בהודאה נכונה במילי בעלמא דמישתבע עילאוה. ודילי' מישתבע בשיקרא או נמי דיאהבין מאי דאית להון במתנה לנשיהון א[נ] לבניהון דמישתבעי דלית להון מידעם וכי ה[כי] משמתי לה[נ]ון... אבל מאן דמחזק במסכנותא וקא מרננין ביה בריאתא מן קמי למיקרב לבית דין דמסכינא הוא לא צריכי למיכתב עליה פתיחא כל עיקר. אלא מתרו ביה שני וחמישי ושני ובתר כן משבעין ליה דלית ליה מידעם...

16. אלון שם, עמ' 38 ואילך.

במי שאינו מוחזק כעני, לא הסתפק אפוא רב האי בשבועה אלא נדרש גם לחרם, מחשש שבועת שקר או ממקרים שבהם יתנו הלווים את רכושם במתנה לנשותיהם או לבניהם ועל ידי כך יתחמקו מתשלום החוב.

הוראותיהם של הגאונים נפסקה להלכה באופן חלקי: הוראתו של רב האי להחרים את כל הטוען שאין לו – פרט למי שמוחזק כעני – לא נפסקה להלכה, אם כי הובא החיוב לנדות או להפעיל אמצעי כפייה אחרים כנגד מי שהוחזק כרמאי. ביחס לחיוב השבועה קיימת להלכה הבחנה בין המוחזק כעני לבין מי שאינו כזה. וכך פוסק השו"ע (חוי"מ סי' צט סעי' א)¹⁷ ביחס למי שלא הוחזק כעני:

לא היה לו שום טענה כנגד השטר, אלא שאמר שאין לו במה לפרוע, אם לא נמצא ללווה כלום יתר על מה שמסדרין לו – התקינו הגאונים **שמשיעין את הלווה** כעין של תורה, בנקיטת חפץ, שאין לו כלום יותר על מה שמסדרין לו, ושלא החביא ביד אחרים, ושלא נתן מתנה על מנת להחזיר; וכולל בשבועה זו שכל מה שירוויח וכל שיבוא לידו או לרשותו מאשר תשיג ידו, לא יאכיל ממנו לא לאשתו ולא לבניו, ולא ילביש אותם ולא יטפל בהם, ולא יתן מתנה לאדם בעולם, אלא יוציא מכל אשר תשיג ידו מזון לי' יום וכסות י"ב חודש מזון הראוי לו וכסות הראויה לו, לא אכילת הזוללים והסובאים או בני מלכים, ולא מלבושי הפחות והסגנים, אלא כדרכו, וכל היתר על צרכו יתן לבעל חובו ראשון ראשון, עד שיגבנו כל חובו... ומחרימין תחלה על מי שיודע לפלוני נכסים גלויים או טמונים ולא יודיע לב"ד...

בהמשך הדברים מתייחס השו"ע למי שהוחזק כעני:

מי שהוחזק שהוא עני וכשר והולך בתום, והדבר גלוי וידוע לדיין ולרוב העם, ובא בעל חובו להשביעו בתקנה זו, והוחזק התובע שאינו מסתפק בעניות זו אלא רוצה לצערו בשבועה זו להצר לו ולביישו ברבים כדי להינקם ממנו, או כדי שילך וילווה מהעובד כוכבים או שיקח נכסי אשתו ויתן לו עד שיינצל משבועה זו – אסור לדיין להשביעו שבועה זו; ואם השביעו – ביטל לא תעשה של תורה "לא תהיה לו כנושה"; ולא עוד, אלא ראוי לדיין לגעור בתובע ולטורדו...

ולעומת זאת:

מי שהוחזק רמאי ודרכיו מקולקלים במשאו ומתנו, והרי הוא אמוד שיש לו ממון, וטוען שאין לו כלום והרי הוא רץ להישבע – אין להשביעו.

17. וכן הוא ברמב"ם ה' מלוה ולווה פרק ב

על פי פסק השו"ע נדרש כל אחד היודע על נכסים המצויים ברשותו של הלווה לגלות זאת לבית הדין, ומכל שכן שאסור לסייע ללווה להעלים את נכסיו ועל ידי כך להתחמק מתשלום החוב.

כפיה לתשלום

בשולחן ערוך (חושן משפט סימן צז סעיף טו) נפסק:

כשהגיע זמן הפרעון ובא לגבות חובו, וזה אינו רוצה לפורעו, והוא בחזקה שיש לו מטלטלין ומבריחים, שליח בית דין נכנס לביתו למשכנו, ויפרע לזה חובו, שפריעת בע"ח מצוה, ומכין אותו עד שתצא נפשו כדי לקיימה...

והוסיף שם הרמ"א:

אבל אם יש לו, ואינו רוצה לשלם, ב"ד חובשין אותו והיו מכין אותו עד שתצא נפשו וכופין אותו לשלם...

מקור דברי הרמ"א בתשובת הריב"ש (סימן תפד) האומר:

ומכל מקום, אפשר לומר: שאם הלוה מוחזק: שיש לו מטלטלין, ומבריחין; אפשר לבית דין לכופו, ולאסרו, גם להכותו בגופו... דהיינו דאמרינן בכתובות ב' הכותב (פ"ו): אמר ליה רב כהנא לרב פפא: לדידך דאמרת: פריעת בעל חוב מצוה; אמר: לא ניחא לי, למעבד האי מצוה; מאי? אמר ליה: תנינא! במה דברים אמורים, במצות לא תעשה. אבל במצות עשה; כגון שאומרים לו: עשה סוכה, ואינו עושה. לולב, ואינו נוטל. מכין אותו עד שתצא נפשו... וכיון שאפשר לב"ד, להכותו, כדי שיקיים מצוה זו; גם כן אפשר להם לאסרו. כדאמרי' בפרק ואלו מגלחין (ט"ז): מנא לן: דכפתין, ואסרינן, ועבדינן הרדפה? דכתיב (עזרא ז, כו): הן למות, הן לשרושי, הן לענוש נכסין ולאסורין. אבל אם הלוה עני, ואין לו מה לשלם, הדבר ברור שאסור לתפשו בגופו, ולענות נפשו: ואף אם נתחייב בזה בשטר, והיה התנאי מועיל מן הדין. שהרי אפילו לעבור לפניו כדי לביישו, אסור. כדאמרינן בפרק איזהו נשך (ע"ה): מנין לנושה בחברו מנה, ויודע בו: שאין לו; שאסור לעבור לפניו? תלמוד לומר: לא תהיה לו כנושה. ואיך יהיו ב"ד נזקקין, לסייעו בדבר האסור...

המאסר אינו בבחינת עונש על אי פרעון החוב, כי אם אמצעי כפיה לתשלום. על כן ניתן להשתמש בו רק כאשר ברור שיש באפשרותו של הלוה לשלם. אולם, אם הלוה טוען שאין לו מהיכן לשלם, ואנו איננו משוכנעים בכך שהוא משקר – אסור יהיה לאוסרו.¹⁸

18. מכאן שיש הבדל בין שימוש באמצעי כפיה כלפי הלוה לבין תביעתו של הלוה: תביעה מותרת אף במצב של ספק ואין חוששים במקרה זה לספק איסור "לא תהיה לו כנושה",

כך כותב במפורש גם המהרשד"ם (חו"מ סימן שצ):

משמע שיש כח לב"ח בכח ב"ד לחבוש למי שחייב לו ממון מ"מ זה ודאי למי שידענו שיש לו במה לשלם והוא אינו משלם או שיש אמתלאות דאית ליה במה לשלם והוא עושה עצמו כמי שאין לו אז ודאי שיש רשות לב"ד לכוף לחייב לשלם אבל כשידוע שאין לו כח לשלם או אפילו שאין ידוע והכרנו באיש ההוא שנשא ונתן באמונה אלא שעתה אומר שאין לו במה לפרוע בכה"ג ודאי אסור לכופו כלל אלא נשבע שכן הוא שאין לו וכשיהיה לו שיפרע ודיו...

בית הדין רשאי, איפא, על פי ההלכה להשתמש באמצעי כפיה שונים כגון ירידה לנכסיו של החייב, מאסרו או אף הכאתו – אם הוא מסרב לפרוע את חובו. השימוש באמצעים אלו מותרת בכך שבית הדין ישתכנע שאכן יש ביכולתו של החייב לפרוע את חובו. לא ניתן להשתמש באמצעים אלו כנגד מי שאיננו יודעים מהו מצבו הכלכלי האמיתי. במקרים אלו ניתן יהיה להשתמש באמצעי השבועה שהוזכר לעיל.

פשיטת רגל

על פי החוק הקיים במדינה, קיימים מצבים שבהם מכריזים על חייב כפושט רגל, שנכסיו נמסרים לכונס נכסים. לאחר ריכוז כל נכסיו וכל חובותיו מחלקים לכל נושה חלק מנכסיו בהתאם לסך הנכסים ולסך הנושים, ומעבר לזה נפטר הלווה מתשלום חובותיו.

המינוח 'פשיטת רגל' מקורו בעולמה של ההלכה. במשנה במסכת כתובות (קח, ב) נאמר:

הפוסק מעות לחתנו ופשט לו את הרגל – תשב עד שתלבין ראשה...

ומבאר שם רש"י:

ופשט לו את הרגל – לשון ביזיון הוא, ואמר נואש שאינו חש לדבריו טול טיט שעל גבי רגלי. ואני שמעתי: תלה אותי על עץ ואין לי מה ליתן.

ברם, רק עצם המינוח מקורו במקורותינו. משמעותו המשפטית המקובלת של המושג – המאפשרת לפושט הרגל, בנסיבות מסוימות, להיפטר מתשלום חובותיו – שונה בתכלית מההלכה בעניין זה. כפי שהבאנו לעיל, על פי ההלכה, לווה שאין לו ממה לפרוע את חובו אינו נפטר מחובתו זו, ולכשיעשיר יהיה חייב לפרוע את חובו. יתרה מזו, אף אם נפטר הלווה מן העולם רובץ תשלום החוב על בניו המצווים לפרוע את החוב מן הנכסים שירשו מאביהם.

אולם שימוש באמצעי כפיה מדין כפיה על המצוות אפשרי רק כאשר אנו משוכנעים שאכן יש ביכולתו לקיים את המצוה והוא משתמט מלקיימה.

אכן יש מקום, במקרים מסוימים, לתת תוקף הלכתי לדיני פשיטת הרגל מחמת ש"דינא דמלכותא דינא". כך למשל, כותב הרב משה פינשטיין (אגרות משה חו"מ ח"ב סי' סב):

ולפי זה הדינים שקבעה המלוכה לאם אחד ירד מנכסיו ואין בכחו לנהל עסק שלו שקורין פשיטת רגל והוא בעל חוב להרבה אנשים, שימנו ועד של ג' אנשים לחלק המעות בעין וכל הנכסים לכל בעלי חוב לפי סך המעות שחייבין לו ואסור לשום בעל חוב לתפוס בעצמו הוא מהדינים שנוגע לכל אנשי המדינה וממילא הוי בזה לפסק הרמ"א דדינא דמלכותא דינא, וכל שכן כשהוא חברת מניות גדולה (קארפארישאן) שאפשר שנוגע זה גם לאינם יהודים.

יתכן גם לתת לדיני פשיטת הרגל תוקף הלכתי על פי ההנחה שההלוואות נעשו על דעת החוק והרי זה כאילו התנו במפורש שכל הצדדים מקבלים עליהם את חוקי פשיטת הרגל¹⁹; ובכל דבר שבממון תנאו קיים, וכפי שמוסיף שם הרב פינשטיין:

ובעצם מסתבר שגם מעצם הדין לא משתעבדין הקרקעות במדינות שעושין עניני מכירת קרקעות רק כדיניהם משום ששעבוד תלוי בסמיכות דעת של המלוה ובוודאי ליכא סמיכות דעת כשערכאות המדינה לא יסכימו לזה, ופשוט שאף במכירת קרקעות ובתים לא נקנו במדינתנו וכדומה לא בכסף ולא בשטר כל זמן שלא עשה לו כדיני המדינה דשום אדם לא סמך דעתו אלא על דיני המדינה בזה.

מאידך, ניתן גם לראות חוקים אלו כחוקים שאינם בגדר תקנת הציבור, המהווים "נעילת דלת בפני לווין". כך סובר בעל שו"ת חלקת יעקב (חו"מ סי' לב), הכותב:

נמצינו למדין, בניד"ד לכל השיטות אין לנו להשגיח על דין דערכאות שהוא נגד דין התורה, ולומר שהוא מחל על ממונו, אף שלא מחל לעולם,

19. בהקשר זה מסתבר שיש לחלק בין הלוואות מסחריות לבין הלוואות של גמ"ח בין חברים. הלוואות מסחריות נעשות על דעת חוקי המדינה. לעומת זאת, בהלוואות של גמ"ח בין חברים, הדבר נעשה מתוך אמון ביושרו של הלווה שיפרע את החוב בלי להיתלות באסמכתאות פורמליות כלשהן. אולם, גם בהלוואות מסחריות לא בכל מצב נעשות ההלוואות על דעת חוקי המדינה. למשל, במקרה בו אדם פרטי מפקיד כסף בחשבון הבנק שלו, יש להניח שאינו מסכים לכך שבמקרה של פשיטת רגל של הבנק יאבד הוא את כל כספו בעוד שמנהלי הבנק ימשיכו לחיות באותה רמת חיים כאילו דבר לא ארע. לעומת זאת, מסתבר שהלוואות בין חברות אכן נעשות על דעת חוקי המדינה משום שהחברה המלוה מעוניינת גם היא שבמקרה שהיא תהיה הלוה תוכל להעזר בשעת הצורך בחוקי פשיטת הרגל.

רק מפני שהערכאות פוסקין כן, אם כן יבטול כל דיני התורה, ואף להרמ"א המרים ביותר הגדר דדינא דמלכותא דינא, דאף משום תקנת בני המדינה אמרינן דינא דמלכותא דינא, בניד"ד איזו תקנת בני המדינה יש בזה לגזול ממונו מפני שאין ללווה לשעה לשלם, אח"כ ישלם וישלם, "לא תהיה לו כנושה" בשעה שאין לו כתוב בתוה"ק, אבל לא שיופטר מפני זה לשלם אף כשיש לו אחר כך, ובפרט בממון של גמ"ח דשייך גם נעילת דלת – כמה חרדו חז"ל על תקנה זו שלא יהי נעילת דלת, ובדין כזה אתה נועל ממש הדלת בפני הלוי, ישתקע הדבר ולא יאמר.

אכן, שני צדדים למטבע. מחד, אי אפשר להתעלם מתרומתם של חוקי פשיטת הרגל לפיתוחה של הכלכלה, בעידוד המשקיעים לגייס כספים מהציבור לצורך השקעותיהם ע"י כך שמצמצמים את חששם של המשקיעים מהפסד כספם הפרטי במקרה שהשקעתם לא תצלח. מאידך, יש לתת את הדעת גם לסבלו של המלווה.

לעתים דווקא המלווה הוא "האזרח הקטן" חסר האמצעים, אשר מולו עומדת חברת ענק, בניהול אנשי עסקים אמידים. מרגע שהוכרזה חברה זו כפושטת רגל יאבד המלווה חלק ניכר מכספו בעוד מנהלי החברה ימשיכו לחיות ברמת חיים גבוהה. זאת ועוד, לעתים, לאחר תקופה לא ארוכה, פותחים בעלי החברה שהתמוטטה חברה חדשה וגורפים ממנה רווחים כאשר אותו אזרח קטן שהיו חייבים לו כסף בעבר נשאר בלא כלום.

עוד יש להוסיף, שלדעת מו"ר הגרז"נ גולדברג שליט"א, כאשר אדם מלווה כסף לחבירו, דעתו בסתם היא שלא לוותר על זכותו לגבות מן הלווה באופן אישי "מינייה ואפילו מגילמא דאכיתפיה", ואף אם הלווה יטען שאת ההלוואה לקחה חברה שהקים ולא הוא באופן אישי, לא ייפטר הלווה מחיובו האישי – אלא אם כן יוכיח שכוונתו של המלווה היתה להגביל את זכות הגבייה שלו לנכסי החברה בלבד. הוכחה זו יכולה להיות ע"י שכותב בשטר ההלוואה בע"מ, שאז יש לומר שלא שיעבד אלא ממון החברה.²⁰

סיכום

על פי ההלכה קיימת חובה הן על הלווה והן על המלווה לנהוג בכבוד זה בזה. אסור למלווה להעמיד את הלווה בפני מצבים לא נעימים שבהם הוא נדרש לפרוע את חובו אף שאין ביכולתו לעשות זאת. מצד שני, אסור ללווה לדחות את המלווה ב"לך ושוב" כאשר יש ביכולתו לפרוע את ההלוואה.

²⁰. הדברים נאמרו לנו בעל פה לצורך חוות דעת שהתבקש מכון כת"ר להכין, והם נכתבו בשמו ובחתימתו באותה חוות דעת.

הלווה מצווה לעשות הכול בכדי לפרוע את ההלוואה – גם אם משמעות הדבר היא ירידה דרסטית ברמת החיים שלו ושל משפחתו. אם הלווה אינו עושה זאת מעצמו מחויב בית הדין לכפות זאת על הלווה. בית הדין רשאי להשתמש באמצעים הכוללים גם כפיה גופנית כגון במאסר – ובלבד שיהיה משוכנע שביכולתו של הלווה לפרוע את ההלוואה. חובה זו המוטלת על בית הדין הינה מצוות עשה מן התורה, כפי שכותב הרמב"ם בספר המצוות (לא תעשה רעז):

והמצוה הרע"ז היא שהזהיר הדיין מחמול על עני בדין אבל ידין לו הדין באמיתו לא על צד החמלה עליו אבל ישווה בין העשיר והעני להכריחו לפרוע מה שהוא חייב. והוא אמרו יתעלה: "ודל לא תהדר בריבוי". וכבר נכפלה האזהרה בזה הענין בלשון אחר ואמר: "לא תשא פני דל". ולשון ספרא: "שלא תאמר עני הוא זה והואיל ואני והעשיר הזה חייבים לפרנסו אזכנו ונמצא מתפרנס בנקיות תלמוד לומר 'לא תשא פני דל'".

מצבים שבהם לווים נמנעים מלפרוע באופן מלא את חובותיהם בטענות משפטיות שונות, כאשר בפועל ממשיכים לחיות פחות או יותר באותה רמת חיים שלה הורגלו – אינם מקובלים על פי ההלכה.

עם זאת, בצד חובתו של הלווה לפרוע את חובותיו, מחויבת החברה, מדין צדקה, לדאוג ללווה ולמשפחתו. לעתים עשויה דאגה זו לכלול אף שמירה על רמת החיים שלה היתה משפחת הלווה רגילה – "אפילו סוס לרכוב עליו", אך המלווה אינו מחויב לשאת בנטל זה יותר מאשר אחרים.²¹

21. אין בכך כמובן בכדי למנוע מן המלווה למחול על החוב כולו או על מקצתו כאשר רואה את מצוקתו של הלווה. יתרה מזאת, לעתים, אף ראוי שיעשה כך מחמת הערך הגדול של הליכה לפני משורת הדין, אך כאמור, מן הדין אינו מחויב בכך, ובית הדין לא יכפה זאת על המלווה. אכן יש הסוברים שלעתים כופים גם על לפני משורת הדין – ע"י ב"ח חו"מ סי' יב אות ד, ואכמ"ל.